

पुराभिलेख विद्या आणि पुरातन लेखन साहित्य

डॉ. एन. बी. खोत

Director, Knowledge Resource Center,
Shivaji University, Kolhapur.

मुल्ला जुबेदा यु.

Research Student,
T.M.V., Pune.

Abstract :

सदर शोधनिबंधामध्ये पुराभिलेख विद्या या संकल्पनेबाबत विस्तृत विवेचन केले आहे. 'पुराभिलेख आणि पुरातन लेखन साहित्य याबाबत माहिती प्राप्त करून घेण्यासाठी सदर शोधनिबंध अत्यंत उपयुक्त आहे.

इतिहासकालीन मानवीविद्या' संकल्पनेशी निगडित व्याख्या, मुद्रण कला अस्तित्वात येण्यापूर्वी झालेला उपरोक्त संकल्पनेचा विकास संस्कृतीचा शोध घेत असताना तत्कालीन परिस्थितीचे लेखन कलेच्या 'लिपी' शोधापूर्वीच्या व शोधपश्चात काळामध्ये पुरावे प्राप्त करून उपलब्ध पुराव्यांचा पद्धतशीर अभ्यास करून प्राचीन संस्कृतीबाबत निश्चित अनुमान काढण्यासाठी पुराभिलेख विद्येच्या होणाऱ्या वापराबाबत महत्वपूर्ण माहिती शोधनिबंधातून प्राप्त होणार आहे.

कोरीव लेखांचे वर्गीकरण कसे केले जाते, पुरातन लेखन साहित्याचे प्रकार कोणते, संबंधित साहित्याची तपशीलवार माहिती शोधनिबंधातून प्राप्त होणार आहे.

Key Words : पुराभिलेख विद्या, प्रागैतिहासिक काळ, मध्ययुगीन काळ, प्रस्तर, ताम्रपट, शीलालेख, काष्ठ, मृण्मय मुद्रा, ताडपत्र, भुर्जपत्र, कार्पासिक, पट.

प्रस्तावना :

इतिहासकालीन मानवी संस्कृतीच्या स्वरूपासंबंधी शास्त्रीय दृष्टीकोनातून अभ्यास करताना संबंधित बाबींवर भाष्य करताना, इतिहास लेखन करताना संशोधकांना विश्वसनीय पुराव्यांची आवश्यकता असते. बदलत्या काळानुरूप कांही पुरावे नष्ट झालेले असतात. वस्तुरूपी अथवा लिखित स्वरूपातील, सहजासहजी समजण्यासारखे कांही पुरावे मात्र संशोधकांना निश्चितपणे प्राप्त होतात. अशा प्रकारचे पुरावे शोधण्याचे कार्य संबंधित क्षेत्रातील तज्ज्ञ अथवा संशोधक अखंडितपणे करीत असतात. उपलब्ध होणारे सदर पुरावे प्राचीन मानवी संस्कृतीवर प्रकाश टाकण्याचे कार्य करतात. सततच्या शोधातून प्राप्त होणाऱ्या लिखित स्वरूपाच्या पुराव्याआधारे प्राप्त माहितीचे विश्लेषण करून अर्थनिर्वचन केले जाते आणि अशा प्रकारे संशोधनामधील शास्त्रीय बैठक असणारी ही पध्दती इतिहास संशोधकाद्वारे वापरली जाते आणि येणारे निष्कर्ष भावी पिढीकडे सुपुर्त केले जातात. सदर निष्कर्ष पुराव्याधारे काढलेले असल्याने ते जास्त विश्वसनीय असतात. थोडक्यात लिखित स्वरूपाच्या पुराव्याधारे माहिती प्राप्त करून संबंधित निष्कर्ष

भावी पिढीकडे संक्रमित करणाऱ्या शास्त्रालाच पुराभिलेख विद्या असे म्हणतात.

पुराभिलेख विद्येला 'शास्त्र' म्हणून मान्यता आहे. शास्त्रीय संशोधनाचे सर्व निकष 'पुराभिलेख विद्या' या संकल्पनेला लागू पडतात. 'पुराभिलेख विद्या' ही पुरातन मानवी संस्कृतीचा इतिहास संशोधित करते. पुराभिलेख विद्येचा अभ्यास करताना विज्ञान आणि मानवशास्त्र या दोन्ही बाबी विचारात घेणे अत्यावश्यक ठरते.

विषय विवेचन :

प्रागैतिहासिक काळामध्ये लेखन कला अस्तित्वात नव्हती. मुद्रण कला अथवा कागदाचा शोध लागला नव्हता. अशा परिस्थितीमध्ये सदर काळातील समाजजीवन व संस्कृती अभ्यासण्यासाठी त्या काळचे उपलब्ध झालेले वस्तुरूपी अवशेषांचा अभ्यास करणे हा एकमेव मार्ग इतिहास संशोधकांच्यासमोर असल्याने त्यांनी केवळ सदर काळातील संस्कृतीचे वस्तुरूपी अवशेष शोधून त्याचा अभ्यास केला आणि तत्कालीन सांस्कृतिक प्रगतीचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला. प्रागैतिहासिक काळ ते लेखन कलेच्या शोधाची प्राथमिक अवस्था पूर्व काळापर्यंतच्या इतिहासाच्या अभ्यासासाठी संबंधितांसमोर इतर पर्याय नव्हते.

लेखन कला शोधाच्या प्राथमिक अवस्थेमध्ये तत्कालीन समाज घटकांकडून 'कोरीव काम' करून अभिलेख तयार केले जात असत. प्राचीन काळात लोक प्रस्तर (गुळगुळीत दगडावर केलेले कोरीव काम) शिलालेख दगडावर केलेले कोरीव काम, ताम्रपट : धातूवरील कोरीव काम करून लिखाण केलेला मजकूर, काष्ठ : लाकडावरील कोरीव काम करून लिहिलेला मजकूर, भांडी, विटा, शिंपले, हस्तिदंती मुद्रा इ. वर केलेले कोरीव काम, नाणी, मुद्रा यावरील उठावाची अक्षरे अशा स्वरूपात लिखाण करून अभिलेख तयार केले जात असत. अर्थात त्या काळी 'लिपी' चा शोध न लागल्यामुळे संदेशासाठी कांही सांकेतिक खुणा, प्रस्तर, चित्रे इत्यादी बाबींचा कोरीव अभिलेखासाठी वापर केला जात असे. थोडक्यात अशा स्वरूपाच्या कोरीव लेखांचा शास्त्रीय अभ्यास करणे म्हणजेच 'पुराभिलेख विद्या' होय. पुरातन काळातील लाकडी फळ्यावर शाईने लिहिलेली अक्षरे अथवा सांकेतिक खुणा कोरलेल्या नसल्या तरी देखील त्यांचा समावेश कोरीव लेखामध्ये होतो. उदा. अजिंठा-वेरूळ या ठिकाणी गुहेमध्ये कोरलेली अक्षरे कोरीव लेखामध्येच समाविष्ट होतात.

थोडक्यात कोरीव लेखांचा पद्धतशीरपणे, शास्त्रीय दृष्टीकोनातून केलेल्या अभ्यासाला 'पुराभिलेख विद्या' असे म्हणतात.

मध्ययुगीन काळामध्ये मात्र लिपीचा शोध लागल्याचे आढळून येते. परिणामी, सदर काळात प्रादेशिक लिपीमध्ये लिहिलेले लेख, कांही अरेबिक लेख हे उठावाच्या अक्षरांनी, कोरीव काम करून लिहिलेले आढळून येतात.

कोरीव लेखांचे वर्गीकरण :

कोरीव लेखांचे वर्गीकरण करताना त्याचे दोन उपविभागामध्ये वर्गीकरण केले जाते.

१) राज्यकर्ते अथवा त्यांच्यावतीने निर्मिती झालेले कोरीव

२) लेख :

अ) राज्यकर्त्यांनी निर्मित केलेले कोरीव अभिलेख - उदा. सम्राट अशोक राजाच्या कालावधीत निर्माण केलेले स्तंभालेख अथवा शिलालेख.

ब) राजाच्या कर्तृत्वाचा यथोचित गौरव करण्यासाठी निर्मित केलेले कोरीव लेख उदा. चालुक्य राजा 'पुलकेशी' याचा

'ऐहोळे' स्तंभालेख, समुद्रगुप्ताचा अलाहाबाद येथील स्तंभालेख, राजा 'यशोधर्म्याचा' मंदसोर स्तंभालेख इत्यादी.

क) समाजातील काही घटकांना दिलेली दाने उदा. विद्वान ब्राह्मण, धार्मिक संस्था, अधिकारी यांना राजाने केलेल्या भूमीदानासंबंधी कोरीव लेख ताम्रपटातून प्राप्त होतात. सदर ताम्रपटात दान देवघेव करणाऱ्यांची वंशावळ, दानभूमीचा पूर्ण तपशील याची नोंद प्राप्त होते.

२) खाजगी व्यक्ती अथवा संस्थांनी लिहिलेले कोरीव लेख.

यामध्ये मूर्ती प्रतिष्ठापना करताना प्राप्त झालेल्या देणग्या, धार्मिक स्थानावर उपलब्ध होणाऱ्या कोरीव स्वरूपाच्या अभिलेखाचा समावेश होतो. उदा. भुवनेश्वर, श्रीकाकुलम, सिंहाचलम यासारख्या तीर्थक्षेत्राच्या ठिकाणी धार्मिक स्थळाच्या भिंतीवर कोरलेले अभिलेख. कांही ठिकाणी विहीर बांधकामाच्या पायऱ्यावर देखील अशा स्वरूपाचे अभिलेख आढळून येतात की, ज्यामध्ये राजांच्या नावाचा उल्लेख असतो.

प्राचीन भारतीय इतिहासाच्या अभ्यासाची मजबूती कोरीव लेखावर अवलंबून असून कोरीव लेखातून प्राप्त होणाऱ्या माहितीतून प्राचीन व मध्ययुगीन भारतीय इतिहासाच्या बाबतीत अत्यंत मोलाची पुरावेवजा माहिती प्राप्त झाली आहे.

पुरातन लेखन साहित्य :

इतिहासकाळाचा विचार करता, बाराव्या शतकापूर्वी 'कागद' स्वरूपांत पुराभिलेख उपलब्धतेचा पुरावा आढळत नाही. प्राचीन काळात तत्कालीन प्रशासन व्यवस्था, समाजातील प्रतिष्ठित लोक, व्यापारी, खाजगी व्यक्ती एखाद्या अविस्मरणीय प्रसंगाची नोंद चिरकाल टिकावी म्हणून शिलालेख अथवा ताम्रपट लिहून घेत होते. उदा. सम्राट अशोकाने आपल्या आज्ञा चिरकाल टिकाव्यात म्हणून 'शीलालेख' कोरले होते. प्राचीन लेखन साहित्यामध्ये खालील बाबींचा समावेश होता.

प्रस्तर :

गुळगुळीत दगडावर छिन्नीच्या साहाय्याने अक्षरे, चिन्हे, मजकूर, अंक यांचे खोदकाम करून तयार केले जाणारे अभिलेख, प्रस्तर या प्रकारात समाविष्ट होतात.

प्रस्तर तयार करण्यासाठी आवश्यक कुशल मनुष्यबळ -

१. मजकूर तयार करणारा विद्वान.

२. प्रस्तरावर खडूने अथवा शाईने वळणदार अक्षरे काढणारा लेखक

३. अक्षरे कोरणारा कसबी 'कोरक्या'.

उपरोक्त तीन प्रकारच्या व्यक्तींच्या साहाय्याने लेखन कार्य पूर्ण केले जात होते, महाराष्ट्रातील सर्वांत प्राचीन प्रस्तरलेख सोपारे येथील सम्राट अशोकाचा आहे.

प्रस्तर लेखाचे फायदे :

१. धातू झिजतात अथवा गंजतात प्रस्तर गंजत नाहीत.
२. प्रस्तरांची सावकाश धूप होते.
३. धातूंची तुलना करता प्रस्तरांची क्षती अत्यल्प होते.
त्यामुळे कोरीव लेख तयार करण्यासाठी पूर्वीच्या काळी प्रचलित असणारा हा एक अत्यंत लोकप्रिय प्रकार होता. उदा. सांची, बाईट, नागार्जुनीकोंडा याठिकाणी असणारे दानस्तंभ, विदिशेला गुप्त सम्राट रामगुप्त यांच्या कारगिरीतील तीर्थकरांच्या मूर्तींच्या आसनपट्टीवरील कोरीव लेख, राजस्थानमधील कुंभालगडची राणा कुंभाची पाच दगडावर कोरलेली प्रशस्ती, परमार राजाचे प्राकृत भाषेतील 'कूर्मशतक' काव्य, बाराव्या शतकातील दिगंबर जैनांचे उन्नतशिखरपुराण इत्यादी.

उपरोक्त प्रस्तरलेखामधील आशयावर आधारित त्यांचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे केले जाते.

- १) ध्वजस्तंभ
- २) जयस्तंभ
- ३) छायास्तंभ
- ४) गौवशौलिका, वीरगळ इ.

१. ध्वजस्तंभ :

पुरातन काळी विष्णूच्या देवळासमोर गरूडध्वज उभारला जात असे. सदर स्तंभावर स्तंभ निर्मिती करणाऱ्याचे नांव व संबंधित अभिलेख कोरला जात असे. उदा.

मध्यप्रदेशातील विदिशेला अशा प्रकारचा स्तंभ उपलब्ध आहे.

२. जयस्तंभ :

पुरातन काळी आपल्या पराक्रमाच्या संबंधी अभिलेख लिहून दगडी स्तंभ राजे लोकांच्याकडून उभारले जात असत. त्यालाच जयस्तंभ असे म्हणतात. उदा. यशोधर्म्याचा मंदसौर येथील जयस्तंभ प्रसिद्ध आहे. एखाद्या राजाने चांगले काम करून संबंधित कोरीव लेख तयार केला तर अशा स्तंभाला 'किर्तीस्तंभ' असे म्हणतात.

३. छाया स्तंभ :

मृत व्यक्तीच्या नावाने त्याची प्रतीकृतीदर्शक उभारल्या गेलेल्या स्तंभाला छायास्तंभ असे संबोधले जात होते.

नंदादीपाचे दान असेल तर तो नंदादीप मृतव्यक्तीच्या प्रतीकृतीच्या हातात दिला जात असे.त्यास 'छायादिप' असे संबोधले जात असे.या प्रकारचे छायादिप दक्षिण भारतात आढळतात.

४. वीरगळ :

एखाद्या शूरवीराने ग्राम अथवा पशुरक्षणासाठी बलिदान दिले तर त्याच्या स्मरणार्थ त्याचे नाव व शौर्य कथन करणारा लेख, सोबत एक घोडेस्वाराचे चित्र कोरीव काम करून निर्मित केले जात असे. कर्नाटक व महाराष्ट्रात वीरगळ जास्त प्रमाणात आढळतात.

५. सतीचा दगड :

सुवासिनी पती निधनानंतर सती गेल्यास तिच्या स्मृतिप्रित्यर्थ सतीचा दगड उभारला जात असे. कर्नाटकमध्ये सतीच्या दगडाला पर्यायी शब्द 'मास्तीकल्लु' तर गुजरातीमध्ये 'पाळीया' वापरले जात असत.सदर दगडावर कंकणांकित हात, सूर्य, चंद्र यांच्या प्रतिमा कोरल्या जात असत. मुसलमानांच्या आगमनानंतर कागदाचा वापर सुरू झाल्याने प्रस्तर लेखांचे प्रमाण नंतरच्या काळात विरळ होत गेले.

२) मृण्मय मुद्रा आणि मातीच्या विटा :

प्राचीन काळी मातीच्या विटांवर अभिलेख लिहिले जात असत.उदा.बौद्ध धारणी सूत्रे विटावर लिहिलेली आढळतात.सदर लेख भिंत अथवा यज्ञवेदीवर बसविले जात होते. कांही वेळा एखादा कुंभ ओल्या स्वरूपात असताना कुंभार त्यावर सांकेतिक खुणा करीत व नंतर हा कुंभ भाजला जात असे. तक्षशीला, कौशांबी आणि नालंदा या ठिकाणी उत्खननात मृण्मय मुद्रा प्राप्त झाल्या असून एखाद्या संस्थेमध्ये प्रवेश करण्यासाठी या प्रकारच्या मुद्रांचा वापर केला जात असे.

३) तांबे :

प्राचीन काळी तांब्याच्या पट्टीवर लिखाण करून ताम्रपट देवघेव पध्दती लोकप्रिय होती. उदा. कनिष्क राजाने तांब्याच्या पत्र्यावर बौद्ध धर्मग्रंथ लिहवून घेतले होते. बौद्ध विहारात ताम्रपट असल्याचा उल्लेख फा- हैन याने केल्याचे आढळते. ताम्रपटामध्ये तीन पत्रे समाविष्ट असतात. पहिल्या पत्र्याच्या आतील बाजूस मजकूर लिहिला जात असे. मधल्या पत्र्याच्या दोन्ही पृष्ठावर तर शेवटच्या पृष्ठाच्या आतील बाजूस मजकूर कोरलेला दिसून येत असे. पत्र्याच्या कडा थोड्या वर

उचललेल्या असत. त्यामुळे आतील मजकूर सुरक्षित रहात असे. ताम्रपटावर सुरवातीला शाई अथवा कोरणीने लिहीत व नंतर छिन्नीने सदर मजकूर कोरला जात असे. लिखाणातील चूक छिन्नीने रेषा ओढून दर्शवली जात असे. चुकून एखादे अक्षर राहिले तर ते समासामध्ये दर्शविले जात असे. ताम्रपटामध्ये दानपत्रे व इतर बाबींची राजघराण्याकडून नोंद केली जात असे. उदा. तक्षशिला या ठिकाणी प्राप्त झालेल्या तांब्याच्या भांड्यावर, चमचा, दिवा इत्यादी बाबींवर खरोष्ठी लेख असल्याचे आढळून आले आहे.

४. सुवर्ण आणि रूपे धातूवरील कोरीव लेख :

प्राचीन काळी श्रीमंत लोक धार्मिक नितीनियम, प्रसंग, घटना सुवर्ण पत्र्यावर अथवा रूपे धातूच्या पत्र्यावर कोरवून घेत असत. उदा.पेशावर येथे सुवर्ण पत्र्यावर खरोष्ठी लिपीत नोंद असलेले दानपत्र आढळले आहे.तक्षशिलेला रूप्याच्या पत्र्यावरील लेख सापडले आहेत, तर जैन मंदिरात चांदीच्या पत्र्यावर कोरलेली यंत्रे आढळतात.

५. पंचरसी कासे / ब्रॉन्झ, लोह धातूच्या पत्र्यावरील कोरीव अभिलेख :

ब्रॉन्झ धातूच्या मूर्तीच्या आसनपट्टीवर मूर्ती संबंधी अभिलेख आढळतात. उदा. मणिक्याल येथे कुषाण काळातील लिपी असलेला ब्रॉन्झचा करंडक प्राप्त झाला आहे. मध्ययुगीन काळातील लोखंडी तोफावर फार्सी भाषेतील अभिलेख आढळून येतात.

६. पितळ आणि कासे :

प्राचीन काळी पितळ आणि कासे या धातूंचा कोरीव काम करून अभिलेख निर्मितीसाठी वापर केला जात असे. उदा. पितळी घंटेवर देणगीदारांची नावे कोरण्याचा पूर्वी प्रघात होता.

७. शंख :

प्राचीन काळी हस्तीदंताच्या पट्ट्या, कासवाची पाठ, शंख इत्यादी बाबींवर कोरीव काम करून अभिलेख तयार केले जात असत. उदा.आंध्र प्रदेशातील श्रीकाकुलम जिल्ह्यातील शालिहंडम येथे प्राप्त झालेल्या बौद्ध अवशेषात शंखावरील लेख सापडला आहे.

८. ताडपत्र :

समुद्र किनाऱ्यावर विपुल प्रमाणावर आढळणाऱ्या ताड वृक्षाच्या पानाचा पूर्वीच्या काळी कोरीव स्वरूपाचे अभिलेख

निर्माण करण्यासाठी वापर केला जात असे. ताडपत्राचा उपयोग करण्यापूर्वी ती पूर्णपणे वाळवणे, पाण्यात उकळून पुन्हा वाळवणे, शंख अथवा दगडाने घासून पाने गुळगुळीत करणे आवश्यक आकारात त्यांना कापणे इत्यादी प्राथमिक क्रिया केल्यानंतर लोखंडी अथवा अणकुचीदार सुईने टोचून त्यावर अक्षरे लिहिली जात.त्यावर काजळ अथवा शाई लावली जात असे. ताडपत्रांच्या गट्ट्याला पानांच्या मध्यभागी एक अथवा दोन छिद्रे पाडून त्यामधून दोरा ओढून सर्व पाने एकत्रित बांधली जात असत. शेवटी दोन लाकडी पट्ट्यामध्ये हा गट्टा सुरक्षितपणे ठेवला जात असे. आज देखील नेपाळच्या ताडपत्राच्या पोथी संग्रहालयात सातव्या शतकातील 'स्कंद पुराण' आणि 'लंकावनार' च्या पोथ्या आहेत. केंब्रिजच्या संग्रहालयामध्ये नवव्या शतकातील 'परमेश्वर तंत्राची' पोथी आहे.

९. भूर्जपत्र :

हिमालयामध्ये भूर्जवृक्ष जास्त प्रमाणात आढळतात. भूर्जवृक्षाच्या आतील साली काढून त्या घासून गुळगुळीत करून त्यावर कोरीव अभिलेख लिहिले जात असत.ठराविक आकारामध्ये या पत्रांचे दोऱ्यांच्या साहाय्याने एकत्रीकरण केले जात असे. उदा. दुसऱ्या शतकातील खरोष्ठी लिपीत भूर्जपत्रावर लिहिलेली धम्मपदाची पोथी प्राप्त झाली आहे. भूर्जपत्रावरील पोथ्या ऑक्सफोर्ड व्हिएन्ना, पुणे येथे भांडारकर इन्स्टिट्यूट या ठिकाणी उपलब्ध आहेत.

१०. कडित अथवा कापड :

लेखनासाठी वापरले जाणारे कापड त्याला 'पट' 'पटिका' किंवा 'कार्पासिक पट' असे संबोधले जात होते. कापडाला चिंचोक्याची अथवा कणिकेची पातळ खळ लावून त्याला काळा रंग दिला जात असे.असे कापड शंखाने, गुळगुळीत करून त्यावर खडूने लिहिले जात असे. राजस्थानमधील 'भडली' आणि 'गुरडे' लोक कापडावर पंचांग / रंगीत चित्रे काढीत.

११. कौशेयपट :

रेशमी कापडाचा वापर करून तयार केलेले अभिलेख म्हणजेच कौशेयपट होत. उदा.जैसलमेर येथे चौदाव्या शतकातील रेशमी कापडावर लिहिलेली जैनसूत्रांची यादी सापडलेली आहे.

१२. फलक :

काष्ठ अथवा लाकडी फळ्यावर पूर्वी अभिलेख निर्मिती केली जात असे. 'विनयपिटकात' फलक आणि बांबूच्या शलाकांचा लेखनसामग्री म्हणून उल्लेख केला गेला आहे. मध्य आशियामध्ये खरोष्ठी लिपीत लिखाण केलेल्या लाकडी फळ्या प्राप्त झाल्या आहेत.

१३. कागद / हँड मेड पेपर :

पूर्वी भारतीय लोक कापूस कुटून कागद तयार करीत. या कागदाला तांदळाची खळ लावून शंखाने घोटले जात असे. कागदाच्या मध्यभागी सर्व कागद एकत्रीकरणासाठी एक वा दोन छिद्रे असत. भारतातील उष्ण हवामानामुळे अशा प्रकारचा कागद टिकत नव्हता. उदा. काश्मीरमध्ये प्राप्त झालेली अकराव्या शतकातील शतपथ ब्राह्मणाची पोथी या प्रकारात समाविष्ट होते.

१४. शाई :

पूर्वी पिंपळाच्या डिकाची बारीक भुकटी पाण्यात मिसळून मडक्यात घालून उकळली जात असे. त्यामध्ये टाकणखार आणि लोध्र मिसळून द्रावण गाळून घेतले जात असे. भूर्जपत्रावर लिखाण करण्यासाठी बदामाच्या साली जाळून त्याची वस्त्रगाळ पूड गोमूत्रात उकळून शाई तयार केली जात असे. या शाईला पाण्याचा संपर्क आला तरी शाई धुतली जात नसे.

मोहरीच्या तेलाच्या दिव्याची काजळी धरून देखील पूर्वी शाई तयार केली जात असे. अळित्यापासून लाल शाई, हरताळापासून पिवळी शाई, सोनेरी, रूपेरी शाई तयार करण्यासाठी सोन्याची, रूप्याची भूकटी शाईत मिसळीत. शाईसाठी संस्कृत भाषेत पर्यायी शब्द 'मसी' हा असून मसीभाजन, मसीभांड, मसीकुपिका ही नावे दौतीसाठी वापरली जात असत.

१५. लेखणी :

लेखणी अथवा कोरणी अथवा कुंचला हे शब्द परस्पर पर्यायी शब्द असून लेखणी बोरूपासून तयार केली जात असे. कांही ठिकाणी लोहकंटकाचा लाकडी फळ्यांचा आणि खडूचा वापर केला जात असे. कोरीव कामासाठी मात्र तीक्ष्ण लोखंडी साहित्याचा वापर करून कोरीव काम केले जात होते.

समारोप :

पुरोभिलेख विद्येमध्ये मुख्यतः उठावाच्या अक्षरांनी कोरीव काम करून निर्मित केलेल्या अभिलेखांचा अभ्यास केला

जातो. कोरीव लेखांचे वर्गीकरण करताना सदर अभिलेख ज्या यंत्रणेने निर्मित केले त्या यंत्रणेच्या प्रकाराचा प्रामुख्याने विचार केला जातो. पुरातन कोरीव कामाशी संबंधित लेखन साहित्यामध्ये शीलालेख, प्रस्तर पासून कौशेय पट, कागदापर्यंत सर्वांचा समावेश केला जातो.

संदर्भसाधने :

- १) अगरवाल ओ. पी., (१९९०), हस्तलिखितांचे जतन व संवर्धन, गोवा, पुराभिलेख व पुरातत्व.
- २) कटारे, पाटील, साखरे, (२०१५), पुरातत्व विद्या, वस्तु संग्रहालय आणि पर्यटन.
- ३) खोबरेकर वि. गो., (१९६८), महाराष्ट्रातील दप्तरखाने (वर्णन आणि तंत्र), मुंबई, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ.
- ४) गोखले शोभना, पुराभिलेख विद्या, पुणे, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
- ५) धाटावकर भास्कर, (२०१०), महाराष्ट्रातील शासकीय पुराभिलेखागाराची निर्मिती आणि कार्य, मुंबई, चेतन प्रकाशन.
- ६) महाजन शा. ग., (२००७), दप्तरखाने आणि वस्तुसंग्रहालये, पुणे, पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- ७) <http://www.wordnik.com/words/recordoffice>.